

ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНЕ ПРАВО

*Отраднова О.О.,
аспірант кафедри цивільного права
юридичного факультету
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка*

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ НЕУСТОЙКИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Неустойка є одним з найстаріших та найвідоміших правових інститутів цивільного права. Проте і на сьогодні при застосуванні неустойки виникає ряд проблемних питань, по яких в доктрині цивільного права немає єдиної точки зору.

Одним з таких питань є проблема правової природи неустойки. Деякі вчені вважають, що неустойка є лише способом забезпечення виконання зобов'язань¹, інші зазначають, що вона вже не виконує забезпечувальну функцію, а залишається лише мірою цивільно-правової відповідальності². Але найбільш розповсюдженою є точка зору про подвійну природу неустойки в цивільному праві: вона одночасно визнається і способом забезпечення виконання зобов'язань, і формою (мірою) цивільно-правової відповідальності³. Подібний підхід відображений і в законодавстві, де норми про неустойку розміщуються як у Главі 16 ЦК УРСР (Главі 47 нового ЦК України) “Забезпечення виконання зобов'язань”, так і у Главі 18 ЦК УРСР (Главі 49 нового ЦК України) - “Відповідальність за порушення зобов'язання”.

На наш погляд, для вирішення питання щодо правової природи неустойки треба здійснити розмежування таких понять, як “неустойка”, яка є способом забезпечення виконання зобов'язань, та “стягнення (сплата) неустойки”. В існуванні неустойки можна виділити два основні етапи:

1-й – до моменту порушення боржником зобов'язання, коли неустойка є способом забезпечення виконання зобов'язання;

2-й – після порушення боржником зобов'язання, коли стягнення (сплата) неустойки використовується в якості міри цивільно-правової відповідальності.

У зв'язку з запропонованим розмежуванням треба розглядати і функції цього правового інституту. Основною функцією неустойки як способу забезпечення виконання зобов'язань є функція стимулююча, яка полягає у зміцненні зобов'язальних правовідносин шляхом забезпечення інтересів кредитора по зобов'язанню. Стимулюючий характер неустойки спрямовується на різні сфери інтересів кредитора в залежності від виду зобов'язання та безпосередніх обов'язків боржника (забезпечення виконання зобов'язання в натурі, виконання умов про якість та комплектність, дотримання фінансової дисципліни тощо). Оціночна функція неустойки означає використання неустойки для оцінки можливих збитків кредитора від невиконання зобов'язання боржником. Незважаючи на існуючу сувору критику “оціночної теорії”⁴, вважаємо, що ця функція все-таки властива неустойці. Визначаючи розмір штрафних санкцій, кредитор умовно підраховує суму гіпотетичних збитків, яких він може зазнати від невиконання або неналежного виконання боржником того чи іншого обов'язку.

Стягнення (сплата) неустойки як міра відповідальності має подвійну - компенсаційно-штрафну функцію. З однієї сторони призначенням стягнення (сплати) неустойки є

відшкодування (компенсація) кредитору завданих збитків. А з іншої сторони, всі різновиди стягнення (сплати) неустойки виконують штрафну (карну) функцію, оскільки неустойка стягується незалежно від наявних збитків кредитора і часто понад збитки.

Наступною поки що теоретичною проблемою, що стосується неустойки, є питання про її предмет. Чинний ЦК УРСР 1963 р. дозволяє встановлювати неустойку виключно у вигляді грошової суми. В свою чергу новий ЦК України дозволив визначати неустойку не лише у грошовій формі, але і у вигляді інших майнових цінностей. Питання про можливість застосовувати в якості неустойки майнові цінності є предметом давнього спору. У цього підходу є як явні противники⁵, так і прихильники⁶.

На наш погляд, допущення новим ЦК України можливості встановлювати неустойку не лише у вигляді грошової суми, але й в виді іншої майнової цінності повністю відповідає реаліям сьогодення, коли господарюючими є такі принципи приватного права, як гарантованість права власності та вільного розпорядження власністю, свобода договору, свобода підприємництва. Проте майновою може бути лише договірна неустойка. Законна неустойка, підстави стягнення та розмір якої прямо передбачається законом, може бути визначена виключно в грошовій формі.

Зважаючи на те, що розмір неустойки у вигляді штрафу встановлюється сторонами заздалегідь та з часом не змінюється, в якості штрафу можуть визначатися будь-які речі: як майнові, так і індивідуально визначені, а також цінні папери, майнові права та результати робіт або послуг. На відміну від штрафу, загальний розмір пені в момент укладення договору не може бути відомий сторонам, тому її визначення у вигляді індивідуально-визначеної речі або послуги, що має визначену вартість, неможливе. В якості пені, крім грошей, можна застосовувати лише речі, що виражені родовими ознаками, кількість яких до передачі може змінюватись в залежності від часу прострочення виконання зобов'язання.

Для встановлення в якості неустойки майнової цінності необхідно передбачити накладення на цей матеріальний об'єкт обтяження за аналогією з тим, що накладається на річ, що передається у заставу. Право власності на майно, визначене в якості неустойки, переходить до кредитора з моменту передачі речі (добровільно або за рішенням суду), якщо інше не зазначається сторонами в договорі.

І нарешті, говорячи про неустойку, не можна обійти увагою питання про обмеження її застосування. Існуючі обмеження можна умовно розділити на дві основні групи:

1. Обмеження, які стосуються розміру неустойки, що стягується (сплачується);
2. Обмеження, які стосуються строків стягнення (сплати) неустойки - позовної давності.

Науці та практиці цивільного права відомі два основні способи обмеження надмірно великого розміру неустойки. Ці способи можна умовно назвати "нормативний" та "судовий". Нормативним способом обмеження стягуваної неустойки є встановлення у нормативних актах якогось визначеного максимуму, за який неустойка не може виходити. Щодо судового способу, то він являє собою зменшення розміру неустойки за рішенням суду.

Нормативне обмеження розміру стягуваної неустойки як спосіб зменшення свавілля сторін був відомий цивільному праву в усі часи, хоча і ніколи не набував широкого застосування. В сучасний період найбільш значним нормативним актом, який встановлює нормативне обмеження розміру стягуваної неустойки, є Закон України "Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань" від 22.10.1996 р. Даний закон у ст. 1 визначає, що "платники грошових коштів сплачують на користь одержувачів цих коштів за прострочення платежу пеню у розмірі, що встановлюється за згодою сторін". А вже стаття 4 цього ж закону обмежує цей розмір подвійною обліковою ставкою НБУ.

Мабуть найбільш спірним питанням тут є саме застосування подвійної облікової ставки НБУ як критерію обмеження розміру стягуваної пені. Закон України “Про Національний банк України” визначає облікову ставку як “виражену у відсотках плату, що береться Національним банком України за рефінансування комерційних банків шляхом купівлі векселів до настання строку платежу по них і утримується з номінальної суми векселя”. Тобто фактично це плата, яка береться НБУ за рефінансування комерційних банків. На сучасному етапі облікова ставка Національного банку України постійно знижується, що благотворно впливає на вартість кредитів, що надаються комерційними банками. Таким чином, облікова ставка Національного банку України є категорією фінансового (публічного) права, і намагання законодавця прив’язати до неї розмір договірної неустойки є незрозумілим та некоректним з юридичної точки зору.

На наш погляд, можна повністю погодитися з думкою професора В.В. Вітряньського, який зазначив, що “в сфері цивільних угод немає підстав обмежувати свободу особистого свавілля, доки прояв його не порушує прав, що носять публічний характер”⁷. Вважаємо, що існування нормативного обмеження розміру стягуваної неустойки суперечить основним принципам та положенням цивільного права та не повинне існувати. А для захисту слабкої сторони від зловживань з боку більш сильного контрагента достатньо буде існування судового обмеження розміру стягуваної неустойки на підставі ст. 203 ЦК УРСР 1963 р. та ст. 573 Нового ЦК України⁸.

Встановлюючи критерії судового зменшення розміру неустойки, ЦК УРСР встановив в якості основного надмірність величини неустойки збиткам кредитора, що на наш погляд суперечить основній ознаці неустойки - можливості її стягнення без доведення розмірів збитків і навіть незалежно від їх наявності. Новий ЦК України відійшов від цього критерію, визначивши (ст. 573), що “розмір неустойки, яка підлягає сплаті, може бути зменшений за рішенням суду, арбітражного або третейського суду за наявності обставин, що заслуговують на увагу”.

На наш погляд, введення законодавцем настільки широкого критерію (підстави) зменшення розміру неустойки, що підлягає стягненню, є дещо недоцільним. Суду або третейському суду, як суб’єкту звернення уваги на ті чи інші обставини справи, в кожному разі прийдеться використовувати власні суб’єктивні критерії, що призведе до неоднакового розуміння зазначеної норми. В результаті вищі судові інстанції вимушені будуть видавати відповідні роз’яснення з метою однакового застосування закону на всій території України. Але до цього часу багато аналогічних справ будуть вирішуватися по-різному. У зв’язку з цим пропонуємо викласти частину 3 статті 573 нового ЦК України в наступній редакції: “Розмір неустойки, що підлягає сплаті, може бути зменшений за рішенням суду, якщо він є явно нерозмірним наслідком порушення зобов’язання”.

До другої групи обмежень для стягнення (сплати) неустойки обмеженням можна віднести так зване часове обмеження, або перебіг строку позовної давності. Щодо позовів про стягнення неустойки законодавством визначений так званий скорочений строк позовної давності, який становить 6 місяців (ст. 72 ЦК УРСР, ч. 2 ст. 248 ЦК України).

Одне з проблемних питань, яке при цьому виникає, стосується обчислення строку позовної давності по пені як триваючій неустойці. Основний спір науковців та практиків тут виникає навколо того, чи треба нараховувати пеню лише протягом 6 місяців з моменту порушення зобов’язання, чи по цьому виду зобов’язання строк позовної давності треба обчислювати щодо кожного дня окремо та стягувати пеню за 6 місяців до подачі позову. На наш погляд, оскільки пеня є триваючим різновидом неустойки, право на її стягнення і разом з тим право на позов виникає у кредитора кожний день прострочення виконання зобов’язання. У зв’язку з цим і строк позовної давності по вимозі про стягнення пені починає перебіг з дня виникнення права на позов, тобто з дня, наступного за днем, за який нараховується пеня, і щодо кожного

дня окремо. Тому вірним, на нашу думку, є положення, що розрахунок суми стягуваної пені повинен бути зроблений за термін 6 місяців до дня подачі позову.

Література

1. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. – М.: Статут, 1997. – 681 с.
2. Гражданское право: В 2 т. Т. 1. Учебник / Под ред. Е.А. Суханова. – М.: БЕК, 1994. – 348 с.
3. Гришин Д.А. Неустойка: современная теория / Актуальные проблемы гражданского права. Вып. 2. Сборник статей под ред. проф. М.И. Брагинского. – М.: Статут. ИГ «Юрист», 2000. – С. 103–141.
4. Константинова В.С. Правовое обеспечение хозяйственных обязательств. – Саратов, 1987. – 117 с.
5. Мейер Д.И. Русское гражданское право. Ч. 2. – М.: Статут, 1997.
6. Райхер В.К. Правовые вопросы договорной дисциплины в СССР. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. – 267 с.
7. Чабаевская О.В. Устоять с неустойкой // Юридическая практика. – 2002. – № 4. – 10 с.

¹ Константинова В.С. Правовое обеспечение хозяйственных обязательств. – Саратов, 1987. – 31 с.

² Гражданское право: Учебник. Т. 2 / Под ред. Е.А. Суханова. – М.: БЕК, 1993. – 29 с.

³ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. – М.: Статут, 1997. – 384 с.

⁴ Райхер В.К. Правовые вопросы договорной дисциплины в СССР. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. – С. 164–165.

⁵ Гришин Д.А. Неустойка: современная теория / Актуальные проблемы гражданского права. Сб. статей / Под ред. проф. М.И. Брагинского. – М.: Статут. ИГ «Юрист», 2000. – Вып. 2. – С. 107–118.

⁶ Мейер Д.И. Русское гражданское право. Ч. 2. – М.: Статут, 1997. – С. 184–185.

⁷ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. – М.: Статут, 1997. – 546 с.

⁸ У такої точки зору є і певні прихильники: див., напр. Чабаевская О.В. Устоять с неустойкой // Юридическая практика. – 2002. – № 4. – 10 с.

Гелевей О.Я.,

*здобувач кафедри цивільного права
Національної академії внутрішніх справ
України, директор юридичної фірми
“Консалтинг”, м. Київ*

ЗМІСТ НЕУСТОЙКИ В НОВОМУ ЦК УКРАЇНИ

Одним із принципів сучасного цивільного права є свобода договору. Свобода договору полягає не лише в праві учасників цивільного обігу самостійно обирати контрагента, вирішувати питання щодо доцільності укладання того чи іншого договору в цілому, формуванні змісту договору, а й у визначенні сторонами на власний розсуд конкретного способу забезпечення

В юридичній літературі під способами забезпечення виконання зобов'язань традиційно розуміють додаткові забезпечувальні заходи, які мають спеціальний характер і дають можливість досягнути виконання незалежно від того, чи заподіяні кредитору збитки і чи є у боржника майно, на яке може бути звернене стягнення за виконавчим документом [1, с. 270–273].